

ATATÜRK’TE DEVLET ANLAYIŞI

Yrd. Doç. Dr. M. Emin EMİNİ*

ÖZET

Devlet nasıl kurulur sorusu yüzyıllar boyunca Türkiye’yi uğraştırmıştır. Modern Türk Devleti’nin oluşumu uzun bir süreci kapsar: Çeşitli yönleri ile Tanzimata, Birinci Meşrutiyete ve Genç Osmanlılara ile İkinci Meşrutiyet ve Genç Türklere uzanan Cumhuriyet Dönemi ile kesin dönüşüm geçiren ve halen devam eden bir süreç. Biz bu tarihsel süreçte Kemalizm düşüncesinin izlerini süreceğiz..

Kemalist Devlet yapısal olarak Osmanlı Devlet yapısından çok farklıdır. Kemalizmin Felsefi Kökenleri, Osmanlı-İslam geleneklerinden çok aydınlık yüzyıla Fransız Devrimine, pozitivistime ve bilimsel dünya görüşüne uzanmaktadır. Bu yapısal, fikrîsel, davranışsal kopma Kemalizm düşüncesinden önce, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Başka bir deyişle, Kemalizmin düşünsel kökenlerini oluşturan akımlar, 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, toplumsal evrimler; eğitim sistemine getirilen yenilikler vb. yollarda Osmanlı Dünyasına girmiştir.

I- GİRİŞ

Devlet nasıl kurulur, sorusu yüzyıllar boyunca Türkiye’yi uğraştırmıştır. Modern Türk Devleti’nin oluşumu uzun bir süreç almıştır. Çeşitli yönleri ile Tanzimat, Birinci Meşrutiyet ile Genç Osmanlılar, İkinci Meşrutiyet ve Genç Türklere kadar geriye giden ve Cumhuriyet Dönemi ile kesin dönüşüm geçiren, belirgin biçimde halen devam eden bir süreç. Biz bu çalışmada, bu süreç içerisinde Kemalizm düşüncesinin izlerini tespit etmeye çalışacağız.

Kemalist Devlet yapısal olarak Osmanlı Devlet yapısından çok farklıdır. Kemalizmin felsefi kökenleri, Osmanlı-İslam geleneklerinden çok aydınlık yüzyıla Fransız Devrimine, pozitivistime ve bilimsel dünya görüşüne uzanmaktadır. Bu yapısal, fikrîsel, davranışsal kopma Kemalizm düşüncesinden önce, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Başka bir deyimle, Kemalizmin düşünsel kökenlerini oluşturan akımlar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, toplumsal

---

* Niğde Üniversitesi, Aksaray İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

evrimler, eğitim sistemine getirilen yenilikler vs. gibi yollarda Osmanlı Dünyası'na girmişlerdir.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının öncülüğünde Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin temelinde devlet seçkinlerinden bir grubun Osmanlı Devleti'nin çöküşüne gösterdikleri tepki yatmaktadır. Bu tepkinin biçimini önemli ölçülerde belirleyen etken 19. yüzyıldaki değişmelere rağmen Osmanlı Devleti'nde devam edegelen patrimoniyal nitelikler olmuştur.¹

II- OSMANLI DEVLETİ'NİN DÖNÜŞÜMÜ

Osmanlı Devleti'nde gücünü pazardan ve özel mülkiyetten alan ve iktisadi faaliyetlerle uyuşacak tipte kültürel ve davranışsal niteliklere sahip bir sivil toplum oluşmamıştır. Sivil topluma özgü bağımsız kent idareleri, meslek örgütleri ve benzer diğer mekanizmalar gelişmemiş, hukuksal açıdan karmaşık ve belirsizlik hakim olmuş ve kapitalizmin örgütsel temellerinden yoksun kalmıştır.

Bu durumda, Osmanlı Devleti'nin sivil toplumdan gelecek etkilerle dönüşmesi olanaksızdır. Devletin merkezi ile ayan arasında 1808'de imzalanan Senedi İttifak hiçbir şekilde Osmanlı'nın Magna Carta'sı diye yorumlanamaz. Nitekim II. Mahmut birkaç yıl içinde bu belge ile ayana tanınmış olan ayrıcalıkları geri almış ve merkezin çevre üzerindeki egemenliğini pekiştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme Batı Avrupa'daki gibi endüstri devrimi ile bir arada, onunla sıkı sıkıya bağlı bir süreç olarak ortaya çıkmamıştır. Askeri yenilgi, toprak kaybı ve hazinede büyüyen açık yüzünden oluşan tehdidi ortadan kaldırmanın çaresini arayan siyasal otoritelerin giriştikleri yenilik çabaları ve Batı Avrupa'ya özgü düşünce ve fikirlerin Osmanlı toplumunda, yavaş da olsa yayılması ve özellikle Bab-ı Ali'de görev yapanların önemli bir kısmı tarafından benimsenmesi ile ortaya çıkmıştır. Tanzimat Dönemi'ndeki bu reform ve yenilikler esas olarak devlet bürokrasisini yenilemeye yönelmiş bir girişim olup, modern devletin doğuşunu daha sonralara bırakmıştır.²

Tanzimat Dönemi iki açıdan yorumlanabilir; bir yandan, Osmanlı toplumsal kuruluşunun üst yapısını kapitalist dünya ekonomisinin ve devletlerarası sistemin gereksinimlerine uydurma çabası; diğer yandan da, siyasal merkezin çevre üzerindeki kontrolünü artırmak yoluyla devletin devamlı azalan gelirini yükseltme çabası. Tanzimat seçkinlerinin toplumsal grup olarak amaçları,

---

¹ Kazancıgil, Ali: Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm, Toplum ve Bilim, Cilt 17, Bahar 1982, s. 64-87, Atatürk'ün belki en çok vurguladığı noktalardan biri, Osmanlı Devleti'nin bir Saltanat-ı Şahiye'den başka birşey olmadığıdır. Atatürk'ün bu yaklaşımı ile Osmanlı'nın patrimoniyal bir devlet yapısına bile sahip olmadığını anlatmak ister, Bk. Heper, Metin, Atatürk'te Devlet Düşüncesi (Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, İstanbul, Dr. Nejat Eczacıbaşı Yayınları, 1983, s. 203-243). Kazancıgil, Kalaycıoğlu, Ersin, Sarıbay, Ali Yaşar: Türk Siyasal Hayatı, s. 26.

² Kazancıgil, Kalaycıoğlu, Ersin, Sarıbay, Ali Yaşar, Türk Siyasal Hayatı, s. 26

statü düzeninin devamı ve toplumsal güç ve pozisyonların dağıtımının bürokrasinin tekelinde yapılması idi.

Tanzimattan, 1860-1870'lerin Genç Osmanlılarına, 1908'in Genç Türk'lerine ve Kemalist harekete kadar, siyasal değişimin ana niteliği yukarıdan aşağıya işleyen bir süreç olmalıdır. Osmanlı seçkinleri ve aydınları dikkatlerini devlet ve din sorunlarına yöneltmişler, iktisadi alana ve bu alanda çalışan tüccar, zanaatkar ve köylülerin sorunlarına pek zaman ayırmamışlardır. Bernard Lewis, bu tutumu, "Tanzimat devlet adamlarının kaba merkantilizmi" diye adlandırmıştır.³

Bütün bu olumsuz yönlere rağmen 19. yüzyıldaki gelişmeler Osmanlı Devletini etkilemiştir. Tanzimat hesaplanabilir nitelikte bir hukuksal yapıya doğru adımlar atmıştır. 1820-1830'larda Batı modeline göre kurulmuş yüksek eğitim kurumlarının açılmağa başlaması ve 1850'lerden itibaren laik öğrenimin geleneksel öğretim sisteminin yanısıra uygulanmağa başlaması yeniliklere ve değişime açık seçkinlerin sayısını arttırmış, toplumsal temellerini genişletmiş ve seçkinler arasında, mesleki açıdan farklılaşmalara yol açmıştır. Bu yeni seçkin gruplar geleneksel Osmanlı bürokratları ile uyuşamıyorlardı. II. Abdulhamit rejimine (1876-1908) karşı tepki ve uğraş bu yeni seçkinler arasında gelmiştir.

Genç Türkler ve Kemalistler geleneksel Osmanlı bürokratlarından farklı olarak, lâik okullarda eğitim görmüşler, Batı'dan gelen fikir akımlarına laikliğe, ulusçuluğa bağlanmışlardır.

III- SEÇKİNLER ARASINDA MUSTAFA KEMAL'İN KARİZMASI VE ÇAĞDAŞ TÜRK DEVLETİNİN KURULMASI

Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde çocukluk, gençlik, eğitim ve meslek hayatının büyük bir kısmını yaşamış ve bu dönemde üstlenmiş olduğu görevleri sırasında devleti dağılmaktan kurtarmaya çalışmıştır. Bu amaçla Trablusgarb, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarına aktif olarak katılmış ve bulunduğu cephelerde önemli başarılar elde etmiştir. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin idari, mali, askeri ve dış politikasını yakından biliyordu.

Mustafa Kemal Atatürk'ü tanımak için onun Milli Mücadele öncesi, Milli Mücadele Dönemi ve Sonrası hayatının bütün safhaları ile bilinmesi gerekir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin son yüzyılının idari, mali, askeri ve diğer müesseselerinin iyi bilinmesi, Cumhuriyet dönemi müesseseleri ile karşılaştırılması yani Sevr ile paylaşılan Anadolu ile Lozan'da sınırları çizilen aziz vatanın mukayesesi nin yapılması Milli Mücadelenin cephede ve masada nasıl kazanılmış olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Zira Milli Mücadele öncesinde Anadolu'da azınlık Rum ve Ermeni unsuru eğitim, sanayi, ticaret, zanaat ve her türlü kaynakları tekeline almış, Türk evladına da sınırların savunması kalmıştır.

³ Aktaran: Kazancıgil.

Osmanlı siyasal düzenini, önce bir ölçüde genç Türkler, sonra da Kemalistler daha köklü biçimde değiştirdiler. Gerçekleştirilen yukarıdan devrim kitlesel eylemlere, halk ayaklanmalarına dayanmıyordu. Kitlelerin Kemalist Devrime katılması esas itibarıyla Kuvva-i Milliye'nin etkinliği ile askerlik yoluyla gerçekleşmiştir. Milli Mücadele döneminin başlangıcı olan Kuvva-i Milliye hareketinin meşruluğunu ve yasal bir zemine oturtulmasını Müdafai Hukuk Cemiyetleri üstlenmiş ve Anadolu'daki haksız uygulamaları bütün dünyaya duyurmuştur. Daha sonra bu cemiyetler Erzurum ve Sivas Kongresi ile bir çatı altında toplanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşuna kadar görev yapmıştır. 1921 ile 1924 arasında atılan adımlarla yavaş yavaş ortaya çıkan yeni içerikli meşruyet kavramını tartışmasız kabul ettirinceye kadar, Kemalizm eski rejimin geleneksel meşruyet sembollerinden bir kısmını kullanmıştır. Bu devamlılık öğelerinin ötesinde Kemalizm, Osmanlı seçkinlerinin bilincine varmadıkları ve çağdaş devletin kuruluşunda stratejik işlevi olan bir noktada başarılı olmuştur: Bu, siyasal merkez ile toplumsal çevre arasındaki mesafenin daraltılması ve toplumsal kaynakların devleti destekleyecek biçimde harekete geçirilmesi demektir ve kolay olmamıştır. Başka bir deyimle, Mustafa Kemal'in dehası ile devlet adamlığı ile, sabır ve etkinlikleriyle ve en önemlisi halkın iradesi ile demokratik bir ortamda tartışılarak uzlaşmaya varılmıştır.⁴

Başlangıçta, ilk yönetme gücü Sivas'ta Ulusal Kongre niteliği taşıyan bir kurulun temsilcisi olan (Heyet-i Temsiliye) organıdır. Bütün ulus adına eyleme geçen ilk organ budur. Ulusal Kongre'nin belirlediği amaçlar: Kısıtsız ulusal bağımsızlık; yabancı bir devletin koruyuculuğunu ya da mondat statüsünü reddetmek; yabancı uyruklara bağımsız egemenlik üstünde imtiyaz tanımamak (Kapitülasyonların reddi), azınlık cemaatlerinin ayrıcalığının kaldırılması; ancak emperyalist amaçlar gütmeyen devletlerden ileride kalkınma için yardım kabul edilmesi maddeleri ile özetlenebilir. Bunlardan başka, 28 Ocak 1920'de yayınlanan altı maddelik kısa bir bildiri olan Ulusal And (Misak-ı Milli), Türk halkının çoğunlukta olduğu topraklar dışında Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altındaki bütün ülkelerin özgürlüğünü, ulusal bağımsızlığın gerçekleştirildiği zaman kesin olarak çağdaşlaştırıcı reformlara girişileceğini bildiriyordu. Bu bildiri Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıldığını, onunla birlikte Osmanlılık, İslam Birliği Turan politikalarının reddedildiğini açıklıyordu.⁵

---

⁴ Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1973, s. 423, 438-450.

⁵ Berkes, s.423. Kemalizm düşüncel içeriği, birçok yönlerden Genç Türkler'in Batılılaşmadan yana, pozitivist kanadının devamıdır. Mustafa Kemal bilime, ilericiliğe, ulusçuluğa, laikliğe ve halkçılığa inanıyordu. Fakat genellikle Kemalizm, Genç Türkler'de görülen kavramları gerek içerik gerek de uygulama bakımından çok ileriye götürmüştür. Örneğin ulusçuluk anlamında Kemalizm önemli bir değişiklik getirmiştir. Genç Türkler'in pantürkizm düşünceleri de Ziya Gökalp'in Türklük ve İslamı birbirine bağlayan, dolayısıyla da topraksal niteliği olmayan ulusçuluğunun tersine, Mustafa Kemal'in vatani belirli sınırlar içinde gören bir anlayıştır. 1919-1920'nin Misak-ı Milli'si Türk ulusçuluğunun topraksal niteliğini belirlemiştir. Bk. Kazancıgil.

Osmanlı Devleti'nin sahipsiz parçası .Anadolu'nun işgal altında olmayan parçasında ne bir işçi sınıfı, ne ayaklanmaya hazır köylü. ne de onun ne olduğunu bilen avdın vardı. Böyle bir ortamda Mustafa Kemal Heyet-i Temsiliye yerine Ankara'da bir ulusal meclis toplamaya çalıştı ve Milli Mücadelenin başından sonuna kadar oluşmuş geniş, karmaşık bir muhalefet ordusuyla karşı karşıya kaldı.

İstanbul Osmanlı Devleti'nin başkenti iken, orada onun bir parlamentosu varken bu Anadolu kasabasında bir millet meclisinin anlamı, niteliği ne olabilir endişesi ile değişik düşünce ve yorumların varlığına rağmen 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi kuruldu.⁶ Böyle Bir meclisin yetki, görev ve sorumlulukları için Temel Örgüt Kanunu (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) çıkarılması yine yoğun bir muhalefete sahne oldu.⁷

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu etrafındaki tartışmaların başlamasıyla her bunalm döneminde rastladığımız anlam karmaşası, daha bu “Teşkilat-ı Esasiye” deyiminin kendisinde başladı. Mustafa Kemal'in Genç Türkler'den farklı olarak ustalıklı adımlarla, büyük bir sabırla, fakat her adımda prestij desteğini genişleterek bu anlam belirsizliklerini aydınlığa kavuşturması onun oynadığı rolün en önemli yanındır. Fakat: bu rol aşama aşama belirdikçe hala anakronik özlem besleyenlerin karşıtlığı azalacağına çoğalmıştır.⁸

Teşkilat-ı Esasiye Kanununu hazırlamak için direktif ilkeler projesi 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal tarafından sunuldu ve bir komisyon görevlendirildi. Yapılan tartışmalarda alternatifler belirliyordu: Bu kanun ya Saltanat-Hilafet rejimini teyit eden bir kanun olacak; ya da şimdiki adı ne olursa olsun bir halk cumhuriyetinin temellerini atan bir anayasa olacaktı.

Tasarı üzerine yoğun tartışma başladı. Tartışma ağırlıklı olarak Hilafet ve Saltanat hala vardır ve varolacaktır konusundaydı. Bu durumda kurulacak hükümet ancak saltanat ve hilafetin restorasyonu için olup, geçici olacaktı. Bu görüşe karşı olanlar açıkça: “Saltanat bitmiştir, egemenlik ulusa geçmiştir, eğer hilafet, saltanat demek ise onunda artık varlık nedeni kalmamıştır.” diyemiyorlardı.⁹

⁶ Büyük sözcüğü, bu kurulan bütün meclislerin üstünde bir gücü temsil ettiğini gösteren bir sözcük. Bu meclis hiçbir surette Osmanlı Devleti'ne bağlı meclisin bir devamı değil, bağımsız, kurucuların karakter ve düşüncelerinin bir simgesidir; Anadolu insanın özlemi ve iradesidir.

⁷ Radikal sağın Asr-ı Saadet'i getirmenin zamanı gelmiştir çabasında gündemin sıcaklığını oluşturan Bolşevik diktatörlüğü kuruyorlar diyenlere kadar yoğun muhalefet aylarca sürdü. Bk., Berkes, s. 426, 438-443.

⁸ Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nin seçtiği temsilciler heyetinin başkanı olarak bir meclis açılması için seçimler yapıldığını bildiren 19 Mart 1920 çağrısını hazırlarken devrimsel bir işe adım atıldığını ilk bilen kişidir. O'nu gerçekten Ş.S.Aydemir'in getirdiği yerinde bir deyimle Tek Adam yapan budur. İlk karşıtlığı ve anlayışsızlığı bu girişiminde ilk sezen de O olmuştur. Fazla bilgi için bk. Berkes, s. 439, Nutuk, s. 276, 277, 351.

⁹ Nutuk, s. 352.

Otuz gün süren sonuçsuz tartışmalardan sonra kendisine yarayacak koşulları kullanmasını çok iyi bilen Mustafa Kemal kapalı bir oturumda Sevr Antlaşmasının ne demek olduğunu anlatmak zorunda kaldı. Tahtta oturan adamın bir vatan haini olduğunu, artık saltanat ve hilafet tartışmalarına dalmanın zamanı olmadığını açık ve net bir şekilde anlattı. Uzun konuşmalardan sonra Mustafa Kemal 13 Eylül 1920'de bir proje daha sundu. Bu taslağın başlığı "Halkçılık Programı" dır ve 24 Nisan 1920'de verdiği projeye birlikte yeni rejim ilkelerini ortaya koymuştur. Bunların incelenmesi özel bir komisyona verildi. Komisyonun çalışmalarıyla meydana çıkarılan Kanun tasarısı Mustafa Kemal'in esas tezi olan ulusal egemenlik görüşünü içine almış; Şeriat, Hilafet ve Saltanat'tan da hiç söz etmemiştir. Direktif ilkeler tasarısının (20 Nisan 1920'de ilk proje) altıncı maddesi Teşkilat-ı Esasiye Kanununun birinci maddesi oldu: "Egemenlik Kayıtsız Şartsız Ulusundur. Hükümetin Ulusun kaderini doğrudan doğruya kendisinin yönetmesi esasına dayanır." Tasarının tamamı üzerine tartışmalar beş ay sürdü ve kanun 20 Ocak 1921'de meclisten geçebildi.

Fakat bu kanunun geçmesi sadece birinci hendeğin atlanmasıdır. Başarı muhalefetin ezilmesine değil, daha da sertleşmesine yol açtı.¹⁰ Bundan başka muhalefetin çıkardığı güçlükler yüzünden bu kanun normal bir demokratik rejimin temellerini bile oluşturmaktan uzaktı. Öngördüğü siyasal rejim bilinen bir rejime benzetmiyordu; Bir İslam devleti değildi; parlamenter bir kabine sistemi koymuyordu; sosyalist bir rejim de değildi; Ziya Gökalp'in sosyalizme bir alternatif olarak ileri sürdüğü solidarizm rejimi de değildi.¹¹ Bu rejim o günün şartları için kendine özgü ve dünyada benzeri az bir yönetim biçimi idi. Kişisel iktidarı reddederek ulusal iradenin ön plana çıkmasını sağlayan bir rejimdi. Bu rejim, içte yüzyıllarca süren bir imparatorluğun kişisel iktidarlığına son verip, dışta ise işgalcileri ülkesinden kovma bağımsızlığını koruyan bir rejimdi; en önemlisi bu rejim milli egemenliğe dayanan ve ona saygı duyan rejimdi.

IV- ULUSAL EGEMENLİĞİN HUKUKSAL VE SİYASAL BOYUTUNU TESPİT GİRİŞİMLERİ

Devlete, hukuk aleminin üstün bir realitesi değerini kazandıran ve ona özel hukuk ve Kamu hukuku tüzel kişileri arasında ve karşısında üstünlük sağlayan soyut yapıcı unsur egemenlik unsurudur. Egemenlik asli ve en yüksek emir ve kumanda ehliyet veya yetkisidir. Bu tanımlar esas alındığında egemenliğin üç karakteri olduğu görülür:

Birinci olarak, egemenlik bir hukuki iktidar ve güçtür.

---

¹⁰ Sekiz ay sonra (20 Ağustos-16 Ekim 1921 günlerinde süren) Sakarya Savaşına dalar Mustafa Kemal'den kurtulan Meclis akla sığdırılması güç sorunlarla uğraşıyordu. Mecliste, nerede ise asr-ı saadete dönüldüğü kanısını verecek kararlar alınıyordu. İçki yasağı, kağıt ve domino oyunu yasakları gibi şeyler önemli sorunlar olmuşlardı. Daha fazla bilgi için bk. Berkes, s. 443-445.

¹¹ Berkes, s. 442-443.

İkinci olarak, egemenlik asli bir iktidardır. Yani Devlet, egemenliğini diğer bir otoriteden almaz veya onun adına kullanmaz.

Üçüncü olarak egemenlik en yüksek bir iktidar veya güçtür. Yani devlet egemenliğini kullanırken kendisinden üstün diğer bir otorite mevcut olmadığı gibi, ülkesi içinde kendisine eşit veya rakip diğer iktidar da yoktur.¹²

Devletin kurumsallaşması ile ilgili düzey, egemen devletin misyonunun kurumsallaştırılması düzeyidir. Mustafa Kemal, kendisinden sonra da yaşayabilmesi için Kemalizm'i kendi kişiliğinden ayırmak, onu topluma mal etmek için büyük çaba harcamıştır ve ortaya çıkan eserin milli olması gerektiğini vurgulamıştır. Atanın kendi sözü şöyledir: “Efendiler, ne ben ne siz. şahıslarımız üzerinde vaziyetler ihdasına kalkışmayalım. Biz hepimiz o suretle çalışalım ki kuracağımız şey Milli bir müessese olsun.”¹³ Mustafa Kemal istikrarlı kişiliği ile gün geçtikçe zaferler, başarılarla taçlanan bir duruma geldiği için muhalefetteki mukaddesat koruyucularına seslenmek üzere 1 Kasım 1922'de Mecliste; tarihin unutamayacağı, bilimsel açıdan ölümsüz iradesini açıkladı.¹⁴ Nutuk, şaşılacak bir bilgi genişliği ve görüş yeniliğiyle Saltanat ve Hilafet müessesesinin bir tarihçesidir. “Saltanat dünyasal bir egemenlikten başka bir şey değildi. Egemenlik ulusa geçtiği için Saltanat diye bir şey kalmamıştı.”¹⁵

Saltanatın kaldırılması ile ilgili tasarı üzerine muhalefetteki gruplar özellikle ulema kısmı Saltanat Hilafetten ayrılmaz tezlerini savunduklarında Mustafa Kemal'in karşılık vermesi tarihi bir gerçektir. Kendi ağzından dinleyelim: “Nihayet ben söz alarak önumdeki sıranın üzerine fırladım ve şunları söyledim: Efendiler, egemenlik hiçbir ulusa hiçbir zaman ulema tartışmalarıyla verilmemiştir. Egemenlik hep güç kullanılarak zorla alınır... Türk Ulusu elinden alınan egemenliği şimdi kendi eline almış bulunuyor. Bu bir gerçek. Önumüzdeki sorun bunun ulusun elinde bırakılıp bırakılmayacağı sorunu değil, sadece bu gerçeği ilan etme sorunudur... Burada toplananlar, herkes gibi bu gerçeği anlarırsa mesele yok. Anlamazlarsa doğal olan nasıl olsa olacaktır...”¹⁶

Saltanatın kaldırılması ile ilgili Kanun tasarısı 1 Kasım 1922'de büyük gösteriler arasında kabul edildi. Arkasından İstanbul Hükümeti istifasını verdi; 16 gün sonra kendini emniyette görmediği gerekçesiyle padişah gizlice Britanya hükümetinden koruma istedi ve vatanı terk etti. Çıkan Kanun metninde Halifelik

¹² Kübalı Hüseyin Nail, Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler), İstanbul 1971, s. 44- 45; Teziç, Erdoğan, Anayasa Hukuku, İstanbul 1986, s. 118-119.

¹³ Heper, Metin, Atatürk'te Devlet Düşüncesi, Atatürkçü Düşünce, Ankara 1992, s. 520.

¹⁴ Mustafa Kemal 10 Mayıs 1921'de Hakları Savunma (Müdafayı Hukuk) üyelerinden Meclis Grubunu kurdu. Muhalefettekiler de bu grubu karşı ağırlıklı olarak Meclis dışında (Muhafazayı Mukakaddes-ı) adı ile bir cemiyet kurdular. Fazla bilgi için bk. Berkes, s. 444.

¹⁵ Berkes, s. 446.

¹⁶ Nutuk, s. 421, 422. Fazla bilgi için bk. Altuğ, Yılmaz, Modern Bir Devlet Yaratıcısı Atatürk, Atatürkçü Düşünce, Ankara 1992, s. 478, 495.

kalıyordu. Başka bir deyimle, devlet din ayrımı teziyle din-devlet bileşimi tezinin savunucuları arasında asıl büyük mücadele şimdi başlayacaktır.

Saltanatın kaldırılması, kaçan padişahın kazandığı kötü ün sayesinde oldukça kolay oldu. İçerde önemli bir tepki yaratmadığı gibi Müslüman dünyası da onun için gözyaşı dökmedi. Fakat Hilafetin kalması hem içte hem dışta canlılığım artarak koruyordu.¹⁷

Böyle bir ortamda, meclis kendini dağıtmış, seçimlere gidilmesine karar verilmiştir (1 Nisan 1923). Meclisin ikinci dönemi için seçimlere gidilirken meşrutiyet dönemindeki siyasal partilerle mütareke döneminde çoğalmakla birlikte hiç biri uzun ömürlü olmayan parti ya da siyasal cemiyetlerin hepsi dağılmış bulunuyordu. Cumhuriyetin arifesindeki siyasal eğilimler bu parti ayrılmaları çizgisinde olmaktan çıkmış, meşrutiyet döneminde gördüğümüz ve çağdaşlaşma sorunu karşısında belirlenen görüşlerin çizgisinde yoğunlaşmaya başlamıştı. Bu eğilimler şimdi Saltanat-Hilafet rejimiyle Halk Cumhuriyet rejimi karşıtlığı sorunu etrafında kümeleştiği için Ağustos ve Eylül 1923'te Halk Partisinin kuruluşu, normal siyasal koşullarda görülen partiler türünden bir parti olmaktan ziyade büyük bir devrim sorunu üzerine beliren iki kanattan birinin bir cephe olarak örgütlenişi biçiminde oldu. İki kanattan birinin örgütlenmiş bir cephe olarak kuruluşu, şimdiye kadar gördüğümüz devrim karşısında olan grupların saldırıdan savunmaya dönüştüğünü gösterir.¹⁸ Seçimler bu cephenin kazanışıyla sonuçlandı. En çok tasfiyeye uğrayan mukaddesatçılarla açıkça Halifecilik yanlısı olanlar oldu.

Yenilenen meclisin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda belirsiz kalan rejimin niteliğinin kesinleştirilmesi sorunuyla karşılaşacağı belliydi. Anayasalı bir monarşi alternatifi olarak .Saltanat rejimi artık söz konusu olmayacağına göre, gerçek alternatif rejiminin bir Hilafet devleti ya da halkçı (Etimolojik anlamıyla laik) devlet şıklarından birine göre belirlenmesi olacaktı.

Nihayet beklenen zaman geldi ve meclisin en yaşlı üyesi Abdurrahman Şeref, şu sözleri söyledi: “Doğmakta olan çocuğun adını koymaktan mı korkuyoruz? Kim ne derse desin bunun adı. Cumhuriyettir”.¹⁹ Osmanlı Devleti'nin bu son resmi tarihçisinin ağzından çıkan bu sözler, Osmanlı Devleti'nin artık tarihin içine karıştığını ilan ediyordu. Şaşkınlıklar, itiraz eğilimleri, nutuk tufanı, alkışlar içine boğuldu. Kanun 29 Ekim 1923'te meclisçe kabul edildi; 29 Ekimi 30 Ekime

---

¹⁷ 1923 Ocak ayında Afyon Mebusu İsmail Şükrü Efendi Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi adıyla dağıttığı bir kitapta, Mustafa Sabri Efendi'nin, Mısır ve Hint ulemasının savdukları tezin bir benzerini savunuyordu. İslamı ruhani makam olamazdı. İslam ümmetinin gerçek Başkanı Halife'dir. İster sultanlıkla beraber olsun, ister ayrı olsun İslamîliğe özgü devletin Başkanı Halife'dir. Fazla Bilgi için bk. Altuğ, s. 484, 485.

¹⁸ Berkes, s. 449.

¹⁹ Berkes, s. 450. Aslında, TBMM'nin 23 Nisan 1920'de kurulduğu günden beri siyasi rejim cumhuriyetti. 29 Ekim 1923'te bu resmen tescil edildi.

bağlayan gecenin yarısında bütün Türkiye düzeyinde gürleyen top sesleri bir rejimin sonunu, bir yenisinin doğumunu dünyaya ilan ediyordu.²⁰

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda "Devletin dini, İslam dinidir." maddesi duruyordu. Bu engeller yüzyıllarca uygulandığı için gelenek haline gelmiş, adet olmuştur. Bunları bir aşamada yıkmak mümkün olmadığını iyice anlayan Mustafa Kemal, planlı bir yöntemle hiçbir şeyi şansa bırakmayacak şekilde devrimlerini teker teker, aşama aşama, olayları bir milli kamuoyu haline getirip kullanıyordu. Başka bir deyimle Mustafa Kemal yöntemle hareket ederdi; eylem ihtiyacı tam olarak belirdikten sonra harekete geçer ve düzenli bir şekilde bir esaslı hareketi başarıya ulaştırmadan öbürüne başlamazdı; zamanlama ustalığı ve karizması bundan kaynaklanıyordu.

İstanbul'da Saray çevresinde yoğunlaşan Hilafet davasına orduyu da karıştırmaya çalışan girişimler ve Ankara Hükümeti'ne karşı tutumlar ve ilginç renkler yakından izleniyordu. Mustafa Kemal bu endişeleri yatıştıracak biçimde şu konuşmayı yaptı: "Söz konusu olan sorunu çok tartışmak, çok inceleme olanağı var. Fakat bunda ne kadar ilerlesek sorunu çözümlenmede o kadar güçlükler gecikmelere uğrayabilir... Bu meclis yalnız Türk Halkı'nın meclisidir. Niteliği ve yetkileri yalnız Türk Halkının, Türk Vatanı'nın yaşamına ve geleceğine uzanabilir. Bütün İslam dünyasını kapsayan bir yetkiyi kendiliğinden takınamaz. Türk Ulusu ve meclisi de kendi varlığını Halife unvanlı bir kişinin eline veremez. Bu sorun yüzünden İslam dünyasında kargaşalıklar olduğu ya da olacağı yollu sözler yalandır."²¹

25 Şubat 1924'te Meclis'te din ve devlet ayrımı teklifi tartışılmaya başlandı. Önergede Hilafetin kaldırılması, Şerriye ve Evkaf Bakanlıklarının, medreselerin kaldırılması maddeleri de vardı. 25 Şubattan 3 Marta kadar süren tartışmalardan ve Adliye Bakanı Seyyit Bey'in Hilafet hakkında bilgi veren söyleviden sonra teklifler Meclis'te kabul edildi.²²

Hilafetin kaldırılması olayıyla ilgili olarak Nutukta verilen düşüncelerin ilginç yanları şöyle özetlenebilir: "Hilafetçilere göre halife unvanlı Hükümdar dünya yüzündeki 300 milyon Müslüman arasında adalet sağlayacak, umumun hukukunu gözetecek, ve güvenliklerini bozacak olayları önleyecek, Müslümanlara başka uluslardan gelebilecek saldırıların önüne geçecekti. İslam topluluğunun durumunun iyileşmesini sağlamaya yarayacak uygarlık ve bayındırlık yollarını sağla-

²⁰ Hatırlanmalıdır ki o dönem, her devrimden sonra birbiri ardına cumhuriyetlerin kurulduğu bir dönem değildi. Batı dünyasında bile cumhuriyet rejimlerinin sayısı parmakla sayılabilecek kadardı. Türkiye'de böyle bir rejimin meydana gelmesi, Atatürk, Mustafa Kemal'in dehası ve karizmatik düşüncesinden ilham alarak ortam bulmuş ve gerçekleşmiştir.

²¹ Berkes, s. 455-456.

²² Konu ile ilgili 429, 430 ve 431 sayılı Kanunların özü şöyledir: a) Türkiye Cumhuriyetinde, halkın işleriyle ilgili yasaları yapmaya ve yürütmeye yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun kurduğu Hükümetim yetkili olduğu saptandı. Din işleri ve Evkaf Bakanlığı kaldırıldı. b) Türkiye içinde bütün bilim ve öğretim kurumları, bütün medreseler Milli Eğitim Bakanlığına bağlandı. c) Halife görevinden çıkarıldı ve Halifelik makamı kaldırıldı.

makla yükümlü olacaktı. Bu kadar cahil, dünyanın koşullarından, gerçeklerinden bu kadar bilgisiz Hoca Şükrü gibilerin İslam'ın kurallarıdır diye yaydıkları safsatılar bunlardır. Fakat bunca yüzyıl boyu olduğu gibi bu günde halkın bilgisizliğinden, taassubundan faydalanarak çeşitli siyasal, kişisel amaçları ve çıkarları için dini kullanmaya kalkışanların içeride, dışarıda bulunuşu bu konuda bunları söylemekten bizi alıkoyamaz. İnsanlıkta din üzerine bilimsel bilgiler böyle inançlardan temizleninceye kadar bu din aktörlerine her yerde rastlanacaktır. Halife'nin yetkileri bütün dünya Müslümanlarını kapsayacak olsa. Türk Ulusunun bütün varlığını, kaynaklarını Halife'nin emrine verecek o ulusun omuzlarına ne kadar dayanılmaz ağırlıkta bir yük yükleteceğini düşünmek gerekmez mi? Bu adamların ileri sürdükleri kural gereklerine göre Halife denecek bu Hükümdar Çin, Hindistan, Afganistan, Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Asir, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Sudan, kısacası bütün dünyadaki Müslüman halkın ve ülkelerinin işlerinin başı olacaktı. Tarihte bile böyle bir hayal hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Bugün hemen hemen hepsi yabancı devletlerin egemenliği altında olan ya da bağımsız kalabilen Müslüman uluslara Halife adı altında bir Hükümdar tasarlamak akılla; gerçeklerle uzlaşacak bir iş midir? Halifenin niteliği sadece ruhani değildir, Halifenin prensibi maddi güç, siyasal yetkidir diyenlerin, gerçekte, hilafeti bir devlet saydıkları, Halifeyi devlet reisi göstermek istedikleri gerçek isteklerinin Halife unvanı altında birini Türkiye Devleti'nin başkanlığına getirmek olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Gerçek maksatlarının Müslümanlık dünyası safsatası altında Halifeyi devlet başkanı yapmak olduğu meydandadır. Bütün İslam dünyasını kapsayacak bir devlet kurma zorunluluğuyla düşünülen bir Halifenin ödevini yapabilmesi için Türkiye Devleti'nin, onun bir avuç nüfusunun Halifenin emrine bağlanamayacağını anlattım. Türkiye Halkı'nın omuzlarına bu kadar akla uymaz bir ödevin yükü yüklenemez. Halifenin yalnız ruhani değil, siyasal ödevleri olduğu iddia ediliyorsa böyle bir tez Türkiye'de egemenliğin halkta olduğu ilkesi ile uyusamaz. Halifeye meydan okutmak, onu dünya Müslümanlarının işlerinin başında görmek isteyenler bu ödevi isterlerse Anadolu Halkının sekiz on misli olan İslam ülkelerinden beklesinler. Yeni Türkiye'nin ve halkının bundan sonra ancak kendi yaşamından, kendi mutluluğundan başka düşünecek bir şey yoktur. Kendimizi dünyanın egemeni sanmak hülyalarından artık vazgeçmek gerektir. Gerçek durumumuzu, dünyanın koşullarını göremeyen hayalcilerin peşinden gitmekle ulusumuzu sürüklediğimiz felaketler anık yeter. Bile bile aynı trajediyi sürdüremeyiz. Bizim dünya karşısında en büyük gücümüz, yeni rejimimizdir. Türkiye Halkı kayıtsız şartsız kendi egemenliğini elinde tutacaktır. Unvanı Halife olsun ya da başka bir şey olsun, artık kimse bu ulusun kaderine hükmedemez. Bunu teklif edecek hiçbir milletvekili bulunamaz. Halifeciler, meclisin ve ulusun kaldırdığı Saltanatlığı şimdi Halife adı altında yaşatmak, meclisi onun meşveret meclisi yapmak, Halifeyi devlet başkanı yapmak sevdasındadırlar.²³

---

²³ Nutuk, s. 433. Ayrıca bk. Altuğ, s. 485-490.

Çağdaş devletin yapısı, işleyişi ile ilgili son girişimle, 1928’de Anayasada yapılan bir değişiklikle “devletin dini İslam dinidir.” maddesi kaldırıldı. 1926-1929 yılları içinde hukuk, takvim ve diğer medeni ve çağdaş sistemler iktibas edilerek uygulamaya kondu. En son 1937’de devleti teokratik düzenden tamamen kurtarmak için laiklik ilkesi benimsendi. Anayasal bir ilke olarak yürürlüğe girdi.

Toplumsal siyasal, hukuksal nice büyük zaferler kazanıldığında, Mustafa Kemal Atatürk, “İşte Zaferleri kazandınız, şimdi ne yapmak isterdiniz?” diye soranlara büyük önder; “Milli Eğitim bakanı olarak memleketimizin irfanına hizmet etmek isterdim” cevabını vermişti. En yakınlarından biri olan sayın Prof. Dr. Afet İnan bu konuda şunları yazmaktadır.” Onun en çok uğraştığı mevzularından biri Milli Eğitim ve Kültür işlerine ait idi. Hatta bazı zamanlar “Eğer Cumhur reisi olmasam Maarif vekilliğini almak isterdim” derdi.²⁴

Atatürk yeni devleti kurmaya başladığı 23 Nisan 1920’den ölüncüye kadar Milli Eğitimin önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Ölümünden önce Türkiye Büyük Millet Meclis’indeki son açış Nutku olan 1 Kasım 1937 tarihli konuşmasında bize şunları adeta vasiyet olarak söylemiştir: “Büyük davamız, en medeni ve müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmiştir. Bu yalnız kurumlarda değil, düşüncelerinde de temelli bir inkılap yapmış olan Türk Milletinin dinamik idealidir. Bu ideali en kısa zamanda başarmak, fikir ve hareketi beraber yürütmek mecburiyetindeyiz. Bu teşebbüste başarı ancak süreli bir planla ve en rasyonel tarzda çalışmakla mümkün olabilir. Bu sebeple, okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak, memleketin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatışının istediği teknik elemanları yetiştirmek, memleket davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak, fert ve kurumları yaratmak, işte bu önemli umdeleri en kısa zamanda temin etmek, kültür vekaletinin üzerine aldığı büyük ve ağır mecburiyetlerdir. İşaret ettiğim umdeler Türk Gençliğinin dimağında ve Türk Milletinin şuurunda daima canlı bir halde tutmak, Üniversitelerimize ve Yüksekokullarımıza düşen başlıca vazifedir.”²⁵

V- SONUÇ

Mustafa Kemal Atatürk’ün çağdaş devlet düşüncesi, Osmanlı Devlet yönetimine ve toplum biçimine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” ilkesi ile parçalanmış, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakılmış bir toplumu derleyip toparlayacak bir yönetim arayışı içine girmiştir.

Atatürk’ü en çok uğraştıran konu, burada kavramlaştırılan biçimiyle devlet işlevini, Türk toplum yapısının önemli bir boyutu’ durumuna getirmektir. Atatürk ile ilgili çoğu çalışmalarda bu nokta genellikle gözden kaçırılmıştır. Atatürk İlkeleri olarak anılan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik, Devlet-

²⁴ İnan, Afet, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara 1968, s. 266.

²⁵ İnan, Afet, Devrim Gençliği Dergisi, Cilt III, Ankara, Kasım 1953, Sayı 17.

çilik ve İnkılapçılık kavramlarına, Atatürk'ün ne nitelikte algıladığı anlaşılammış; bu kavramlara başka ülkelerin siyasal yaşamlarından ve literatüründen alınmış anlamlar yüklenmiştir.²⁶ Bunun anlamı açıktır: Önderimiz, Atatürk ilkeler düzeyinde kalmış, Türk toplumu onun idealleri doğrultusunda ayrıntılı ve düzenli programlar yapmamış, daha kötüsü, yapmaktan kaçındığının farkına bile varılamamıştır.

Unutmamak gerekir ki önderimizin ilke ve devrimleri çağdaş, bilimsel ve pozitif değerlere dayanır. Bu yüzden Atatürkçü devlet düşüncesi de kendi kendisiyle yeni değerlendirmelere girişme zorunluluğunu duyabilir. Toplumsal dinamikler sonucu, 1998'lerin Türkiye'sinde 1920'lerdeki devlet işlevi belli bir güncellik kazanmıştır. Ama, 1998'ler Türkiye'si, 1920'ler Türkiye'si de değildir; çağdaş olabilmek için, teceddüt ve yenilik kabiliyetini kullanmalıdır.

---

²⁶ Heper, Atatürkçü Düşünce, s. 528.